

Петро Шумовський

ВІРА ПРАВОСЛАВНА
І
НАРІД УКРАЇНСЬКИЙ

ВІРА ПРАВОСЛАВНА Й НАРІД УКРАЇНСЬКИЙ

"І провидінням божественним сопровождам дійшов
даже до ріки Дніпра в руськую землю, пішов к горам Ки-
ївським, переночував там, рано востав, говорив до учени-
ків: "Бачите гори сії.... Вірте мені, що возсіяє на них
благодать Божественная, созиждется тут город велик із
многими церквами і вся сія земля просвітиться". -- Воз-
шедши на гори благославив і хрест поставив."

Так говорить легенда про апостола Андрія.

Це є перший символ української історичної мі-
сії, установлений тим апостолом Христа, Первозванним.
Дві тисячі літ минуло від того часу. Дарма, що в дале-
кій минувшині тратив Київ своє державно-політичне
значення, дарма, що руйнували й руйнують його і зем-
лю українську навали сходу. Для своїх і для чужих Ки-
їв був завжди і є "стольним градом", "матір'ю городів
руських", джерелом надхнення, твердинею й осередком
духовним для всіх народів сходу Європи. А земля, осія-
на давним благословенством - є землею обітованою у-
країнського народу. Вічна, незглибима сила була в тім
благословенстві першого апостола. Діяла вона впродовж
тисячеліть, діє й нині в нас усіх українців без ріжни-
ці віри й невіри, в усіх, що думками й серцем нерозрив-
но зв'язані з "горами Київськими".

Не беруся тут накреслювати історичного розвит-
ку церкви, заснованої на землі нашої апостолом Перво-
званним. Нині маємо досить доказів неперервності тра-
диції цієї церкви в Україні /Грушевський, Огієнко/.
Факт перебування апостола Андрія в Україні певний і
незаперечний. Легенда про благословлення землі нашої
і гір Київських - це та неписана традиція - передання
церковне, що перетривало як таке від самої події до
часу, аж коли її вперше записано /ХІ. стол. - Лавренті-
ївський Літопис/. Сам факт перетривання вістки-пере-
дання в часі "неісторичним", свідчить про значення, я-
ке цій події надавав наш нарід.

Закиди деяких католиків про безпідставність цієї
легенди несуттєві. Особливо жалюгідною і неконсе-
квентною є нібито історична критика деяких, наших же
греко-католиків /С. Томашівський/. Не подає цей автор
жодних доказів "проти", і хоч спірається на джерелах,
головно грецьких, і признає за факт історичний пере-
бування апостола Андрія на нашій Чорномор'ї, ба поде -

куди навіть припускає можливість його подорожі через Новгород, "Варяжське море" до Риму, однак перебування апостола на горах київських вважає за злісну видумку й інтригу... греків! Подібна критика стільки ж варт, що й закид про "неісторичність" перебування апостола Петра в Римі. Належать ці закиди теж до низки таких, що ними різні раціоналістичні розуми /наприкл. Георг Брандес/ поборюють "історичність" постаті самого Христа. Вони ніколи не попадуть до ціли.

Можемо сказати, що Київ, - той перший кристалізаційний осередок культурного й політичного життя українського народу і цілого сходу Європи, - оцим символом хреста апостола Андрія, оцим переданням його благословенства, накреслив значення й ролю й шляхи політичної та культурно-релігійної місії українського народу на довгі прийдешні віки. Відчуття цього післанництва не лише окреслювало й устійнювало зовнішні межі й форми нашої держави київської доби, - але воно формувало теж ціле внутрішнє життя народу, формувало й уяскравлювало його духа й характер.

Церква й віра християнська, що її прийняв наш нарід безпосередно від апостола Христа, була і є донині та сама: "єдина, соборна, апостольська церква". Тутди увійшов, в неї вірував і вірує донині нарід український. В добі київської держави церква та займала одне з перших місць поміж іншими великими християнськими церквами.

Головні устроєві засади-канони цієї церкви це:

1. **С о б о р н і с т ь** -- вільна, братня й активна співучасть усіх членів церкви в житті цієї церкви, - спільні молитви, спільне устійнювання законів і прав. Це заорука вічної творчості духа. Бо тільки в спільноті пізнає людина свою душу й Бога. Є теж найідеальніший вираз сполучення вільної людської волі й волі Божої. Правдиво ісповідувати цю релігію можуть тільки вільні люди.

2. **А п о с т о л ь с т в о** -- т.зн. безпосередне й безпереривне благословенство Христа, передане апостолом, благословенство що перейшло на єрархію і на всіх членів церкви. Звідти авторитет і надземна влада єрархії. Це вислів прямування щоб наблизитися до Бога, і доказ його вічного перебування серед нас.

Православ'я учить, що це одинока правдива церква заложена Христом на землі при сошествії св. Духа на апостолів. Усі інші християнські релігії в розумінні православної релігійної науки є людські, помилкові толкування й переіначення властивої науки Христа, для різних політичних і життєвих потреб.

Цими засадами відрізняється православна церква від римо-католицької, в якій визнано владу папи як владу заступника Христа на землі "вікаріус Деї ін терріс"; признано його непомильність, відділено єрархію від властивої пастви-членів церкви і чим підорвано принципіальну засаду християнства взагалі, себто засаду братньої й активної співучасті усіх людей у духовому житті. Позатим -характеристична дрібничка-папа римський носить титул "понтифекс максимус", себто давний титул найстаршого жреця поганського Риму, що перейшов пізніше -за часів Августа -на римських імператорів. Поминаючи те, що це нав'язання до традиції поганського культу, мусимо підкреслити, що титул цей криє в собі передусім одну найбільш характеристичну рису римо-католицької церкви, -а саме її політичний характер.

Тим відрізняється теж православія від протестантських церков, де скрайній індивідуалізм у трактуванні релігії й Бога, -хоч і побуджує часом до непересічної особистої досконалости -вносить певний елемент егоїзму, самозадоволення й сепаратизму в братнє співжиття людей і підриває віру в силу й значення благословенства Христа для цілої спільноти церкви. Зрештою це однаке церква "протесту", тому теж відорвана від позитивних основ.

Містика православія, її найглибший сенс -свято воскресення Христа -це ідея перемоги світла над темрявою, життя над смертю, духа над тілом.

Краса й велич православного обряду це лише зовнішній логічний вияв канонів віри, що пов'язана з тими канонами. Тут зміст і зовнішня форма нероздільні. /Тому теж "візантійськість" греко-католицизму мусить мати -і напевно має -своє глибоке, не лише формальне значення. Про це зрештою хай скажуть самі греко-католики. /

Православна церква, що традиційно найбільш зв'язана з Церквою апостолів, прийняла й затримала непорушно до нині ще одну засаду цієї першої церкви Христа -проповідання Христової науки кожному народові в його рідній мові й можливість устанавлювання деяких зовнішніх форм і прав церкви відповідно формам культури даного народу. Отже православія, що стає народним, національним по формі й духові, а тим самим і найбільш живим, залишається однак "єдиним", "вселенським" і "християнським" у найглибшій зміслі цього слова.

З тим в'яжеться й те, що православія резигнує засадничо з політично-правних державних, а властиво з по-наддержавних і з понаднаціональних, форм церкви як цілості.

І вкінці ще одне дуже важне, що впливає з цих засад - це незалежність православія від світської влади. Російський, а подекуди й візантійський цезаропапізм це не є правдиве православія, але навпаки це не тільки відхилення від канонів православія, але і їх знищення.

Ось і головні засади православної віри й церкви. У них її найбільша зовнішня слабкість і найбільша внутрішня міць. Православія дає найбільшу свободу, але й найбільші вимоги ісповідуючій його спільноті. В його глибоко християнським, толеранційним, змінним із часом, пристосованим до доби й місця зрозумінні і трактуванні проблем живих, національних і соціальних, в його безпримусовості, резигнації зі світських засобів влади, в його підкресленні й устійненні значення чинника любови -- ціла його атракційна сила й велич у минулім, сучаснім і майбутнім.

Подаю тільки головне, відоме кожному православному. Докладний огляд догматичної та церковної науки не міститься в рамках цього нарису, хоч у дійсності не обряди й канони, але догматика є суттю кожної віри, і в догматиці теж суттєва різниця релігій.

Признаємо, що прийняття, ісповідування й розвиток віри не залежить від людських сил. Але й навпаки, психіка та раса людей завжди відбивається на формі віри й церкви. Можемо сказати, що віра народу така, який нарід. Церква зновуж формує психіку, форми культури та форми політичного життя народу.

Як зрозумів нарід український християнську віру, принесену йому уперше апостолом Андрієм, як відчув і як ісповідував її, яке значення мала вона в його житті -- про це свідчить історія нашого народу. Християнська віра, як віра державна, устанавлюється у нас під впливом Візантії. Звідти принесено всі додатні й всі відємні риси тодішньої візантійської церкви. Але православна церква Київської Руси дуже швидко відокремлюється і звільняється від тих специфічних візантійських рис. Відомий історик і філософ Г.С. Чемберлен, основоположник германського реалізму, пише так: "Куди поглянемо, бачимо, що слов'яне відзначаються повагою і незалежністю у трактуванні релігійних річей, особливо у давніх часах. Яскравою рисою тієї релігійності є те, що вона пройнята патріотичним почуттям. Вже в IX стол., ще заки запанувала схизма поміж Сходом і Заходом, бачимо, як вони однаково пертрактують і з Римом і з Царгородом про догматичні справи. Вони вимагають лише признання їхньої церковної незалежності. Рим відмовляється, Візантія дає її". /Діє Грундляген дес XIX. Ярг./.

Передусім церква наша в давніх часах є незалежною від світської влади. Оборонцем і носієм якраз тієї підставової засади православія був український нарід від початку, у всіх часах і в усіх формах свого державного й недержавного існування. Та незалежна українська православна церква проіснувала формально до кінця XVIII. стол., коли то її приєднано до московської церкви. Ту церкву відновлено в деякій мірі в часі останньої національної боротьби /Всеукраїнський Собор 17 лютого 1917 р., пізніш Автокефальна Церква/.

У початковій добі нашого історичного, політично-державного існування, себто у київській добі мала церква велитенський вплив на життя народу. Особисте, родинне й суспільне життя формувалося тоді під впливом церкви. Більш того, в цій вірі український нарід вперше віднайшов себе, оформив своє буття. В засадах цієї віри дав повний вираз свого духа й характеру. Не буду давати тут прикладів з тодішнього законодавства /Руська Правда/, письменства /літописи/, та суспільного й політичного життя й підкреслювати взаємний зв'язок церкви й духа народу. Наскільки історія України до прийняття християнства була хронологічно досить неточною зміною назв племен і рас, настільки по прийнятті християнства стає вона справдішню історією великого русько-українського народу. Лише християнство дало нам те глибоке почуття прав, обов'язків та історичних цілей народу, ту -мовляв- історичну мораль нації, що зберігав й провадить нас і нині.

Як велике значення мало те оформлення духа й характеру нації, показують щойно часи пізніші, часи катастрофи й лихоліття. Ті часи, коли на згарищах Київської Держави повставав до життя, -здавалося уже цілком знищений і неіснуючий-, нарід український. В той час його символ віри й символ національний був один. Найбільш оригінальна, найбільш питома українська суспільно-політична організація -Низове Козацтво- була не лише національно-політичним орденом, але теж і релігійним. Період Сагайдачного - Хмельницького був періодом великого усвідомлення свого духового й національного посланництва. Він був релігійним і національним зривом. Тоді яскраво виявилось, що світогляд суспільно-політичний і засади віри в українським народі одні й ті самі.

Ясним стає, що соборність у вірі -ця засада рівності, вільності й активності - поруч із пошануванням і визнанням авторитету духового проводу -це природа української раси, її суспільно-політичний ідеал. Ідеал, не менш трудний до досягнення, як і величній. Додачуємо

це в кожній добі, від князівських віч почавши, в Січі, у братствах, у наших новітніх культурних, економічних і навіть політичних організаціях. До досягнення цього ідеалу змагав український нарід у всіх часах своєї історії. Це його істота. Є в цім первень ідеальної організації, ладу й творчости. Це, що в містиці релігійній є світлом у відрізненні від темряви. Носієм цього ідеалу, цього світла й борцем за його остаточне панування є український нарід.

Це як реальність відчував, в це вірував і за це боровся в напруженні всіх духових і фізичних сил український нарід до кінця XVII стол. Він тоді не переміг. Події ті зовнішні й політичні нам усім знані.

З історії церкви. В році 1686 поневолено українську церкву, прилучено офіційно до московської. "Ексарх апостольського престолу", "митрополит Всея Руси", голова української церкви став лише відпоручником московського патріарха, а пізніше Синоду. Сто літ перед тим частина українського народу прийняла унію. Увійшла в орбіту чужих духові народу впливів. Це події лише зовнішні. Але вони мають глибокий зміст. Обидві події українська історія трактує як релігійний і національний дефетизм. Це може найбільш трагічні події в житті нашого народу. Відібрано йому підстави його окремого духового існування, його єдності, його призначення. П е р е м о ж ц і в і д т і є ї х в и л і п р и с в о ю ю т ь с о б і т е п р и з н а ч е н н я.

Відбилося це й відбивається й донині на цілій нашій психіці і на дальшій нашій історії. Той духовий дефетизм тяжить на одиницях і на цілім нашім громадянстві. Бо релігія це найживіша рушійна сила народу. Нарід без релігії, то нарід без душі, без ціли. Нарід, що ісповідує нерідну собі релігію - живе чужою душею. Справджується це на нас до нині. Ті комплекси Гоголя, Короленка, те розпачливе шукання Бога Достоевського, - шукання чужого Бога по втраті власного. Цей страхітливий крик душі Гоголя: "соотечественники страшно!", що це таке...

Ми призвичаїлися трактувати це як з'явище життя російського. Одначе мусимо признати, хочемо чи ні, подобається нам це чи ні. Це ж наші браття в чужій службі. В службі чужій душі, чужим цілям. Не є це звичайне служення чужій культурі задля вигід матеріяльних. Це є щире служення чужій вірі, чужому посланництву. Лежить це не лише в сфері зовнішніх впливів чужої культури, а в сфері найбільш духового світовідчування - релігії.

Місце відчування величі своєї душі й свого українського посланництва зайняв у них випачений, хоробливий російський месіанізм. Це - причина трагедії. Це наслід-

ки нашого духового поневолення. Це теж причина того, що всі наші спроби боротьби до нині носили й носять характер пасивно-оборонний.

Наші максимальні домагання завжди були і є: сепаратизм, автономізм, оборона своєї окремішності як верх домагань. Не були це зриви до великого панування, до довершення свого світлого посланництва. Росія, чи це під формою свого православія, чи на нових червоних прапорах, завжди несла якісь всеоб'єднуючі, понаднаціональні ідеї. В цій боротьбі, що завжди триває, нарід український досі улягав передусім тому, що мало свідомий свого посланництва й своєї віри, не міг її досі протиставити тим "понаднаціональним" словам.

Мусимо знати свої ідеї і цілі. Мусимо теж здати собі відчит з цього, чим були і є ті російські "понаднаціональні" ідеї-слова. Бо історія й життя довели, що там були лише... пусті слова без змісту.

Про ідеї сучасної комуністичної Росії не будемо говорити, бо вони не можуть мати глибшого впливу на душу українського народу, не можуть у цій душі прийнятися хочби тому, що вони побудовані на матеріялістичнім світогляді, чужім українцеві. Вони тримаються лише зовнішніми засобами, а їх носієм не є Росія у властивім розумінні, лише тільки новий конгломерат єврейсько-російський.

Давніша Росія трималася на трьох "китах": самодержавію, православію й народності. Однак можна сказати, що фактично існував тільки той один "кит" - самодержавіє. При чому це самодержавіє було виразно монгольського дідицтва й типу/чим зрештою самі москалі нині дуже гордяться - Покровський/. Щодо народності, то вона представляла собою інертну масу "царських людей" без всякої віри й свідомості своїх прав і обов'язків. Властива народність московська великоруська, якщо взагалі існує, є досить недавнього, на всякий випадок значно пізнішого від українського націоналізму, - походження. Національні тези тієї народності досі неоформлені й невідомі. Росія, а властиво оте самодержавіє, поставило собі завданням створити якусь одну "народність" із тих 180 поневолених ним народів. Історія довела цілковиту абсурдальність цих намагань.

Що ж до російського православія, то властиво православія було там знищене й випачене у своєму змісті. Воно прийняло, як і все, специфічний російський характер.

На початку XVIII стол. знищено в російській церкві підставові засади православія: соборність і апостольство. Головою церкви став цар, а фактично його уря-

довець, оберпрокурор Синоду. Це прийшло досить легко, без спротиву російської церкви. Боролися лише деякі українські і російські старообрядці. Віруючі сучасники прозвали царя Петра I., основоположника цієї нової російської церкви, "антихристом". В тім епітеті відбивається не лише сам обскурантизм тодішнього москаля, але й деяка оцінка діяльності Петра I.

Російська церква від тоді лише по формі залишилася православною. Тому теж пишнота обряду, зовнішні форми його виконання були тут здебільша без глибшого змісту, не гармонізували ніяк з моральним станом і властивими віруваннями російського громадянства. Доказом цього цілий розвиток церковно-релігійного життя в Росії. Від "антихриста" Петра I. починаючи, через всіляких "юродивих", на Распутині скінчивши, релігійне життя від початку до кінця пробігало тут в атмосфері найбільшої моральної і духової темноти. Воно тут не будувало духа народу, але радше нищило його.

Російська література й суспільні рухи відбивають найяскравіше той розбрат ідей і дійсності в Росії. В ній бачимо, як я вже згадував, інколи повні трагізму, незабутні моменти "шукання Бога", - що після сумної пам'яті Гоголя і Достоевського - стало майже емблемою російської літератури. Поруч з тим шуканням або як його ефект, майже завжди найбільший упадок моральний, що теж сталося емблемою тієї ж літератури. Нігілізм, це специфічне російське явище - це лише практичний висновок того духового стану. Росія була не лише "больная", як писав Мережковський, вона була "смертельно больная". В тій духовій недузі відіграло знущення над вірок й випачення її головних засад не малу роль. Можемо ствердити, що православ'я, як віра вільних людей не відповідає своїм змістом московській натурі.

Нам властиво треба було б залишити москалів самим собі. Але мусимо усвідомити собі, що те "всеоб'єднування", хоч може лиш по інерції, - українців головню московським православ'ям триває й нині. Ті гоголевські комплекси не переводяться. Москалі ще цупко тримаються своїх старих ідей і проявляють деяку активність.

Зате у нас, від часу поневолення церкви, глибоко закорінився своєрідний індеферентизм релігійний, що деколи рівняється резигнації. У нас майже не існує релігійно-філософська література. Віддавши свою церкву й свої духові скарби Москві, український нарід мовчить або теж досить кволо й тихенько шукає нових "богів", або у відламах своїх раціоналістично-соціалістичних заперечує або всяку релігію взагалі, або православ'я зокрема, мішаючи поняття православ'я з офіційною вірою Москви.

В цім відношенні Росія святкує свій найбільший тріумф. Усі без виїмку відлами російської еміграції на різні склади відмінюють слово "православія". Атеїсти чи не атеїсти, всі вони об'єднуються на тім полі, їх усе життя, різні общества, комітети тощо, завжди туляться при храмах. Спішно мобілізують свої сили, старим звичаєм широким жестом широкої натури без розбору вкладають мітри на різні п'яні гвардейські голови. Ждуть "трезвону" колоколів святої родіни", що обудить і обєднає всіх, а передовсім українців коло Москви. Бо знають добре, що в нашій народі звони порушують найчутливіші струни. Можемо припустити, що не лише московська еміграція живе тими думками, але й властива їй "родіна", а з нею багато наших менш чи більш свідомих земляків, що не позбулися комплексів московських.

Томуто, трактуючи справу релігії нашого народу, не можемо поминути Росії і її ролі в занепаді тієї релігії в минулім і сучаснім. Мусимо усвідомити це собі остаточно й певно. Коли знатимемо й шануватимемо наші вартості й скарби, коли віритимемо твердо в наше poslanництво, коли оцінюватимемо відповідно руїнницькі впливи ще й до нині пануючого московського духа, тоді лише трактування москалів, московської церкви та їх "всеобедіняючих" ідей з нашого боку буде таке, на яке вони собі заслуговують.

Переходжу тут дещо в сферу національних справ. Роблю це свідомо, бо національність і релігія в'яжуться в нас в одну цілість. Їх можна від себе відділити. В нас живе ще наша національна віра та живий ще наш релігійний націоналізм. Наші національні й релігійні потреби одні, хоч як дико може це видаватися декому з наших ультраліберальних демократів. В тім наше щастя й заповідь нашої майбутності.

В глибоких низах, частинно лише на верхах нашого громадянства, ніколи не переставала існувати національна думка. Вона довершилася національним відродженням, національною боротьбою, вона довершується й нині все більшим усвідомлюванням всіма шарами нашого громадянства своїх сил, свого призначення.

В тих же суспільних низах переховалася незайманою і наша віра - істина, благочестива віра предків. Віра не пишна в слова й форми, але міцна як сам нарід. Віра народу. В нашій сільській духовенстві, особливо в деяких здебільшого дідичних колах, перетривала наша церква віки, перетривала до наших днів. Сільське духовенство зв'язане нерозривно й зжите з народом, плекало в народі і ісповідувало разом з ним свою правдиву "соборну, апостольську церкву". В супереч і поза формами офіційної синодальної, псевдоправославної, російської церкви. Собор-

ність, ця підстава православної віри, завжди існувала й до нині існує в нашій церкві. Вибірність священників, активна участь парохіян-селян у житті своєї церкви є може самотнім у світі зразком найбільш прийнятих і відчуваних засад православ'я. Рівночасно теж ніде на теренах колишньої Росії священник не користувався такою авторитетом, пошаною й любов'ю, як в Україні. Церква давня, церква перша, переконана існувала й не переставала існувати на нашій Землі.

В трансцендентальній сенсі це зрозуміле для кожного віруючого християнина. Можна припустити більш того. Церква ця не лише існує серед українців - православних, її сторонників знаходимо й серед греко-католиків: Не випадковою є діяльність "усамостійнювання" уніятської церкви митрополита Рутського, не випадковим є "відлатинювання" її митрополитом Шептицьким, ані загальна пошана православних українців до цього владики. Не випадковим теж є святкування православного свята Хрещення Руси греко-католицькою церквою.

Чи ті спільні відчуття, чи це не є те, що зв'язує нас у найглибшому, найбільш духовному сенсі, що свідчить про нашу єдність. Чи не близький час цілковитого віднайдіння себе й об'єднання в одній істинній, благочестивій вірі предків...

М о ж л и в і с т ь ц ь о г о о б'є д н а н -
н я л е ж и т ь в с к а р б а х н а ш о ї у -
к р а ї н с ь к о ї п р а в о с л а в н о ї в і р и .

Не можу й не хочу накреслювати тут в цілій ширині того, під чим розумію українське православ'я. Вимагає це більшого й глибшого нариса догматів, канонів і містики. Однак нині відчуваємо всі, що це є віра й церква однакова далекі від Москви, як і від Ватикану та Авгсбургу. Це своя віра й особня церква.

Однак віра не є і не може бути засобом навіть найшляхетніших цілей людських. Особливо нам православним українцям треба про це пам'ятати. Віри нашої не можемо нагадати до національних цілей. Наші шукання не можуть бути ані самим тільки "протестом", ані самою "реформацією" форми/хочби й найбільш національної/. Бо "протест" криє в собі відірвання від підстав віри, сама ж найбільш національна "реформація" формальна приведе лише до зматеріалізування віри. Віра може лише освячувати наше національне життя, давати йому глибокий зміст. Знайти цю віру можемо й мусимо знищивши в собі нашу релігійну пасивність, наш безмежний індиферентизм. Зародок віри, ця божественна іскра живе в кожній людині. Живе вона й в нашій нагоді може більш, ніж в інших. Живе вона в наших найбільш вірних російському вихованню "атеїстів", навіть у право-

вірних наших большевиків, що всеж таки скидають нині шапку в Почаєві "перед невідомим". Нинішні потрясення зрушують нас, зробляють цю віру більш живою, реальною.

Нині на руїнах власної державности, у найбільшій духовій розбраті, мусимо це собі виразно усвідомити.

В обличчі відомого стану на сході Європи, в обличчі повстання в Європі нових, расово - релігійних, високо динамічних спільнот, в обличчі т. зв. ідеологічної, майже безкомпромісово релігійної боротьби народів ми мусимо високо піднести свій прапор віри, чистий і виразний. Це одночасно наш національний прапор.

Український нарід знаходиться нині, як ніколи, близько своєї мети. Але.... може відійти від неї - як ніколи - далеко.

Лише напруження всіх моральних і фізичних сил народу, лише зв'язання і сцілення його одною вірою може бути запорукою перемоги й довершення його призначення — панування його волі та ідеї. Без духового й морального об'єднання цього призначення свого український нарід не довершить - від мети своєї стоятиме - як ніколи - далеко.

Якщо судилося нашому народові знайти свій шлях великий, правдивий, - то початком і символом його є той хрест апостола Андрія. Всі інші шляхи були і є в житті народу українського лише манівцями.

Нині слухний і може останній час.

